

Ocene in prikazi / Book reviews

Boštjan Odar: *Potočka zijavka*. Pokrajinski muzej Celje, Celje 2015. ISBN 978-961-6411-28-8. 162 strani.

Obravnavana knjiga je že tretja monografija, ki se v celoti posveča Potočki zijalki, prvemu odkritemu slovenskemu paleolitskemu najdišču, kjer so bili z izkopavanjem Srečka Brodarja v letih 1928–1935 položeni temelji slovenske paleolitske arheologije. Prva monografija z naslovom *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacijskih lovcev* (Dela 1. in 4. razreda SAZU 24, Ljubljana 1983) je prišla izpod peresa Srečka in Mitje Brodarja in je z dolgim zamikom prinesla objavo Brodarjevih izkopavanj. Druga monografija je nastala kot rezultat paleontoloških raziskav Inštituta za paleontologijo dunajske univerze (Institut für Paläontologie, Universität Wien) in Oddelka za geologijo (Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani) v Potočki zijalki v letih 1997–2000 (Pacher et al., *Potočka zijalka. Paleontological and Archaeological results of the Campaigns 1997-2000*. Mitteilungen der Kommission für Quartärforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 13, Wien 2004).

Pri novi knjigi nam pozornost vzbudi že naslovnica, kjer je v nasprotju z uveljavljenim imenom jame *Potočka zijalka* zapisana oblika *Potočka zijavka*. Uporabo novega starega zapisa avtor ob prispevku slavista Petra Weissa utemeljuje v prvem poglavju knjige. Ker, kot je razvidno iz zapisanega, ustaljena oblika Potočka zijalka niti ni v nasprotju s slovenskim pravopisom, se nam takšno enostransko spreminjanje splošno sprejetega imena najdišča, brez širšega konsenza zainteresirane stroke, zdi nedopustno. Tehnično gledano, smo tako iz enega dobili dve najdišči, dodatno zmedo pa lahko povzročita uporaba enkrat ene, drugič druge oblike zapisa, kot je to primer na starejši spominski plošči in na novi informativni tabli, ki sta postavljeni pred vhodom v Potočko zijalko. Veliko prizadevanje avtorja za uveljavitev oblike *zijavka* je razvidno v nadaljnjem branju, saj v knjigi v zvezi s Potočko ni niti enkrat uporabljena beseda jama, ampak izključno zijavka kot lokalni izraz zanj.

Knjiga je napisana poljudno in je namenjena širšemu krogu bralcev. Vsebuje pregled vseh terenskih raziskav v Potočki zijalki, opise plasti, slike dokumentiranih profilov in tlorise plasti z vrisano lego kulturnih najdb. V klasični maniri poljudnih knjig s paleolitsko tematiko ne manjka niti poglavje o fosilnem človeku, kjer se podučimo o zgodovini raziskovanja izumrlih človeških vrst. Knjigo naredi privlačno bogato slikovno gradivo, kjer gre posebej omeniti objavo Grossove dokumentacije in črno-bele fotografije Brodarjevih izkopavanj, objavljenih v velikem formatu. Slednje obsegajo dovršen del knjige in imajo poleg umetniške veliko dokumentarno vrednost. Fotografije Valentina Stanteta in Srečka Brodarja, ki prikazujejo delavce, domačine, obiskovalce in krajino, so dragocen dokument o tedanjem času. Avtor se je potrudil in v arhivih večinoma izbral fotografije, ki še niso bile objavljene v drugih publikacijah.

Odarjevo delo nam izčrpno predstavi raziskovalni življenjski zgodbi dveh izkopavalcev Potočke zijalke, Carla Josefa Grossa in Srečka Brodarja. Gross, sin lastnika

zdravilišča v Beli pri Železni Kapli, je bil po materi slovenskega rodu. Potočko je raziskoval od leta 1926 do 1928, ko mu je nadaljnje kopanje preprečila intervencija Srečka Brodarja. V jami je kopal z dovoljenjem lastnika zemljišča Alojza Vršnika, po domače Rogarja, in mu za to plačal odškodnino. Vendar je bilo njegovo početje kljub temu nezakonito, česar se je dobro zavedal tudi sam. V jamo je hodil ponoči in najdbe na skrivaj odnašal v Avstrijo. Pri delu mu je pomagal hišni hlapec Peter Virnik. To obdobje Grossovih raziskav, ki ga je kasneje povsem zasenčilo Brodarjevo izkopavanje, nam je v slovenskem jeziku prvič izčrpno predstavljeno skupaj s številnimi načrti, slikami in zapiski iz njegove dokumentacije, shranjene v Koroškem deželnem muzeju v Celovcu. Tako izvemo, da se je Gross, ki je študiral medicino in so ga zanimale predvsem fosilne kosti jamskega medveda (doma je iz njih nameraval sestaviti celotni skelet), svojega početja loteval skrbno in premišljeno. Narisal je tloris jame in vanj vrisal mesta svojih izkopavanj. Glavni in največji izkop v zaključnem delu jame, kjer je kopal do globine 3,5 m, je razdelil na mrežo kvadratov. Dokumentiral je profile in njihovo lego označil v tlorisih. Najdbe, kosti in lobanje jamskih medvedov, kurišče in prvo odkrito koščeno konico je dokumentiral v tlorisu in profilu. Prikazana dokumentacija je skupaj s slikami najdb izdelana v akvarelni tehniki. Jasno je, da gre za naknadni, olepšani preris originalnih terenskih opažanj, ki jih je Gross vključil v svoje nikoli objavljeno poročilo, napisano po koncu izkopavanj. Čeprav očem všečna, je natančnost Grossove dokumentacije vprašljiva, kar je npr. razvidno iz tlorisa jame. Jama je v tlorisu narisan kot povsem ravno, dejansko pa jama takoj za vhodom zavije proti severozahodu. Napačna je tudi umestitev skalne sklade na sredino jame, v resnici leži tik ob vzhodni steni. Kljub vsemu presenečajo za tisti čas napredni Grossov pristop k izkopavanju, njegova opažanja in odkritja. Krhke kosti je pred dvigom utrdil ali jih dvignil z mavčnim oklepom. Opazil je razliko v velikosti fosilnih ostankov jamskih medvedov iz starejših in najmlajših plasti. V slednjih so ležale večje kosti, ki jih je 70 let za njim paleontolog Gernot Rabeder pripisal novi vrsti jamskega medveda, poimenovani *Ursus ingressus*. Izvajal je meritve temperature pred jamo in v njej, kar je za njim počel tudi Brodar. Glede na prikazano dokumentacijo je razvidno, da je našel ognjišče in tudi prvo koščeno konico. In to ravno 1. avgusta 1928, ko si je Potočko zijalko prvič ogledal Srečko Brodar.

Predstavitvi Grossovih izkopavanj sledi predstavitev izkopavanj Srečka Brodarja v letih 1928–1935, ki jih je spodbudilo prav nelegalno Grossovo početje. Beremo o polemiki med Grossom in Brodarjem, ki je prvemu očital ropanje, medtem ko je Gross Brodarju očital prehitro kopanje in nestrokovnost. Na podlagi predstavitve Brodarjevih zapiskov iz terenskega dnevnika, kjer manjkajo skice profilov in tlorisov z najdbami, dobimo vtis, da je Gross svoje izkopavanje veliko bolje dokumentiral. Vendar, kot tudi ugotavlja avtor sam, je moral obstajati še dovršen del Brodarjeve terenske dokumentacije z risbami in opisi profilov, ki je danes izgubljena.

Pri branju dobimo vtis, da je avtor želel rehabilitirati Grossa, ga predstaviti kot boljšega izkopavalca in ga postaviti za odkritelja prvega slovenskega paleolitskega najdišča. Takšen vtis dodatno podkrepi pisanje o Srečku Brodarju, kjer je do njega čutili precej negativen ton. Kljub izčrpni Grossovi predstavitvi pa nič ne izvemo o njegovem nadaljnjem življenju, ki ga je zaznamoval prostovoljni vstop v enote SS, kar je lahko bil razlog, da so po koncu 2. svetovne vojne Angleži zaplenili njegovo paleontološko zbirko. Prav zaradi svoje medvojne vloge, ki jo je po vojni nekaj časa uspešno prikrival in zaradi katere je zapadel v nemilost tudi pri svojih krajanah, ni mogel nikoli več odpreti zdravilišča v Beli. Leta 1947 je bil za kratek čas zaprt, a sodne obravnave ni nikoli bilo. Nedvomno je bil Gross tragična osebnost, žrtev svojih napačnih dejanj in odločitev, ki bi si morda na kakšnem drugem mestu zaslužila celovito in nepristransko obravnavo.

Glede na takratni čas in okoliščine vsekakor ni na mestu, da bi Brodarju očitali nestrokovnost. Tako Gross kot Brodar sta bila samouka (slednji vsaj na začetku), ki sta pri raziskovanju Potočke zijalke sledila vsak svojim ciljem. Če je bil Brodar ob začetku izkopavanja še povsem brez potrebnih terenskih izkušenj, je jeseni leta 1928 ob obisku Josefa Bayerja, enega izmed vodilnih paleolitskih raziskovalcev tistega časa, dobil vsa potrebna navodila o tem, kako naj se loti kopanja. Kopanje z odstranjevanjem blokov sedimentov (t. i. terasasti način odkopa), ki so ga začeli na poševnem pobočju ob jamskem vhodu in katerega rezultat je stopničasti profil, mu je predlagal prav Bayer. Takšen način kopanja se je takrat in tudi še mnogo kasneje praktical tudi pri drugih jamskih paleolitskih izkopavanjih.

Glede primata nad odkritjem prvih kulturnih ostankov v Potočki pa ostaja dejstvo, da je Srečko Brodar skupaj z Josefom Bayerjem prvi objavil paleolitske artefakte iz Potočke zijalke in jih tudi pravilno ovrednotil. Z njuno objavo leta 1928 je širša javnost prvič izvedela za paleolitsko najdišče Potočko zijalko, zato Brodarja povsem upravičeno štejemo za odkritelja. Gross je najdbe, ki jih je pripisal človeku, prvič objavil leto kasneje. Gre za zglajene kosti, ki so jih takrat razlagali kot protolitsko kostno industrijo, kasneje pa so jim pripisali naravni izvor. Zakaj ni takrat med detajlnim opisom protolitske kostne industrije objavil in pravilno ovrednotil svoje koščene konice (saj je zagotovo poznal Brodarjevo in Bayerjevo objavo), ni jasno. To konico je šele leta 1994 opisal in v Arheološkem vestniku objavil Mitja Brodar.

Pregled raziskovanj Potočke zijalke se zaključuje s kratkim povzetkom zadnjih izkopavanj, ki sta jih izvedla Inštitut za paleontologijo dunajske univerze in Oddelek za geologijo Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, ter z delnim pregledom že izkopanih sedimentov, ki ga je izvedel Boštjan Odar leta 2004 in 2012.

V zaključnem delu knjige Odar spregovori o kulturnih ostalinah Potočke zijalke in predstavi rezultate svojih raziskav. Prikazani so tlorisi kulturnih plasti ob jamskem vhodu (plasti 3, 5, 7 in 8) in v zaključku jame (plasti 4 in 5) z vrisanimi koščenicami, kamnitimi orodji, kurišči in drugimi najdbami. V Potočki zijalki je bilo odkritih 129 konic iz snovi organskega izvora (kosti in rogovja), večina jih je bila najdena v zaključku jame ob severovzhodni jamski steni. Slaba tretjina jih izvira iz

vhodnega dela. Najnovejše radiometrične raziskave kažejo, da so konice stare približno 35.000 do 36.000 let in tako sodijo v zgodnji aurignacien.

Prikazana je tudi nasaditev konic s pomočjo cevastega vmesnika na leseno toporišče. Vmesnik, ki bi bil lahko izdelan iz votle bezgove veje, naj bi deloval kot šibki člen med konico in lesenim toporiščem. Ob preveliki obremenitvi bi se zlomil in tako preprečil, da bi se zlomila dragocena konica. Najmanjša konica, dolga 4 cm in široka 1 cm, po avtorju monografije dokazuje uporabo loka že v aurignacien. Najdaljša konica je dolga 19 cm in je na bazi preluknjana. Avtor prikaže možno uporabo te konice kot bodalo.

Po njegovi razlagi so konice izrezovali iz dolgih cevastih kosti. Ker v jami ni bilo najdenih nikakršnih značilnih odpadkov, ki nastanejo pri takem načinu izdelave, sklepa, da niso bile izdelane v jami, ampak so jih prinesli od drugod. V zvezi s koščenicami kaže poudariti še drugi način izdelave, namreč cepljenje dolgih cevastih kosti s pomočjo predhodno izdelanih lukenj v kostno kompakto. Z udarcem po koščenicem prebijaču, vstavljenim v luknjo, ta na kostno lupino deluje kot klin in kost se podolžno razcepi v iveri, ki so kot polizdelki primerne za nadaljnjo obdelavo. Na fenomen lukenj v kosteh, ki jih težko pripišemo zverskemu izvoru, je v Potočki zijalki opozoril že Mitja Brodar. Enak pojav najdemo v Mokriški jami in v Divjih babah I, kjer so bile prav tako odkrite koščene konice. Da so paleolitski lovci izkoriščali kostne ostanke v medvedjih brlogih kot vir hranljivih snovi in surovin, je bilo analitsko potrjeno na primeru Divjih bab I, in ni razloga, da ne bi enako veljalo tudi za Potočko zijalko.

Odarjevo spiranje in pregledovanje deponije sedimentov Brodarjevega izkopa v zaključku jame je privedlo do odkritja kamnitih orodij tudi iz tega dela jame. Do tedaj so bila kamnita orodja odkrita le pri vhodu. Pomembna je ugotovitev, da se drobna klinica, najdena v zaključku jame, prilega jedru, pobranemu v vhodnem delu, kar kaže, da so ljudje sočasno uporabljali oba dela jame. Na koncu avtor ugotavlja, zakaj so ljudje zahajali v jamo in v njej pustili tako neobičajno veliko količino koščenic konic. Nagiba se k oceni, da je glavno obdobje obiskov, zabeleženo v plasti 7 spredaj in v plasti 4 in 5 zadaj, trajalo največ do 10 let. To oceno podaja na podlagi debeline kulturnega nivoja s koščenicami v notranjosti jame, ki znaša 50 cm, in na podlagi števila najdenih odtitkov. Po njegovem mnenju bi, če bi kulturni nivo nastajal dalj časa, moralo biti odtitkov precej več.

Posebno poglavje je posvečeno odnosu med človekom in medvedom pri prvobitnih ljudstvih okoli severnega tečajnika. To poglavje služi kot podlaga novi interpretaciji najdišča, podani v zadnjem poglavju. Avtor podvomi o Brodarjevi razlagi, da so ljudje v jamo zahajali zaradi lova na jamskega medveda. V območju kurišč namreč ni bilo najdenih kuhinjskih ostankov, ožganih kosti ali kosti z vrezi. Prav tako dvomi o razlagi, da so bile konice v jami shranjene "na zalogo" za bodoče lovske potrebe. Predstavi svojo razlago, ki v središče kozmološkega sveta ledenodobnih obiskovalcev Potočke zijalke postavlja jamskega medveda kot osrednje mitološko bitje. Ledenodobni lovci so v jami izvajali obrede, ki so se nanašali na čaščenje plodnosti in jamskega medveda. Del teh obredov je bilo ritualno odlaganje koščenic konic na koncu jame.

Ob vzhodni jamski steni leži umetno izdolbena skalna skleda z vodo, ki sta jo vsak v svojem tlorisu jame vrisala že Gross in Brodar. Avtor nas seznanja s podobnim primerom skalne sklede s kapnico iz jame Triglavca pri Divači, kjer so še v prvi polovici 19. stoletja opravljali staroverske obrede plodnosti, povezane z rodovitnostjo zemlje. Na podlagi te primerjave meni, da so takšni obredi v zgodovinskem času potekali tudi v Potočki zijalki. K takšnemu prepričanju ga dodatno napeljuje spoznanje, da kamnita skleda leži na posebni lokaciji v jami. Ugotovil je namreč, da sonce v času zimskega sončnega obrata, ko je nad vrhom Brane, za kratek čas osvetli kamnito skledo. S prevlado krščanske vere naj bi jama postala posebnega pomena za kristjane, kar se kaže v poimenovanju Marijino mleko za belo sigo, ki naj bi po ljudskem verovanju imela zdravilni učinek in so jo uporabljali v terapevtske namene tudi v Grossovem zdravilišču v Beli. Na podlagi naštetega avtor Potočko zijalko razume kot *genius loci*, kraj, ki je od ledene dobe pa vse do danes imel za tu živeče ljudi poseben, svet pomen.

Za avtorjevo trditev, da je bila Potočka zijalka res svetišče paleolitskih lovcev, kjer so med drugim darovali konice, Brodarjeva izkopavanja niso dala stvarnih dokazov. Zavedati se moramo, da so Odarjeve ugotovitve le sklepanja na podlagi bolj podprtih ugotovitev iz drugih najdišč, in jih ne moremo imeti za dejstva. Še vedno se gibljemo zgolj v krogu interpretacij. Zato kar nekaj vprašanj, povezanih s Potočko zijalko, ostaja odprtih.

Matija TURK

Gerda von Bülow (ur.), *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums 'Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd' vom 16.-18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.* (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 20). Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2015, ISBN 978-3-7749-3983-7. IX in 259 str., 169 slik in 4 tabele.

Območje Balkanskega polotoka, ki je bilo in še vedno je stična cona pri menjavi dobrin med državami vzhoda in zahoda, je bilo tema kolokvija, ki se je med 16. in 18. majem 2012 odvijal v Frankfurtu na Majni.

Prvi je poimenovanje Balkanski polotok oz. Balkan uporabil nemški geograf August Zeune leta 1808. Od tedaj pa vse do danes je raba termina prej politično determinirana kot geografsko. Geografsko se polotok pripisuje jugovzhodni Evropi in, kot piše Gerda von Bülow v uvodu zbornika, v celoti ali le deloma obsega današnje države Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Romunijo, Bolgarijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Albanijo in Grčijo (spregledana je Makedonija!). Slovenija je tu vprašljiva. Avtorji so območje raziskav neenotno zamejili na severu z reko Donavo in pritokom Save, na vzhodu s Črnim morjem, na jugu s severnoegejsko obalo in na zahodu z Jadranskim morjem. Stiki med vzhodom in zahodom so v preteklosti potekali zlasti po reki Donavi oz. prazgodovinski jantarjevi poti, ki je povezovala Podonavje z Jadranom, ter na drugi strani prek Črnega morja, ki je prebivalcem Balkanskega polotoka ponujal povezavo in menjavo blaga z azijskim območjem.

Cilj omenjenega srečanja je bil predstaviti kulturne stike prebivalcev Balkanskega polotoka z njegovimi sosedi. Te menjave so vidne zlasti na podlagi arheoloških najdb ter infrastrukture posameznih najdišč. V zborniku je zbranih 17 člankov z bogatim slikovnim gradivom in tabelami. Z izjemo prvega in zadnjega članka, ki sta pregledna in povzemata raziskave "balkanske arheologije" (problematični izraz!) oz. zgodovino raziskav na najdišču Iatrus (Krivina), so članki v zborniku razporejeni kronološko; obsegajo čas od neolitika do 6. stoletja n. št. Jezik zbornika je bodisi angleščina bodisi nemščina. Kljub temu, da je nabor avtorjev velik in je zastopana večina držav Balkanskega polotoka, avtorjev iz Slovenije, Makedonije, Grčije in ne nazadnje drugih sosednjih držav, ki bi pripomogli k boljši sliki stikov med Balkanom in njegovimi sosednjimi območji, ni. Prostor današnje Slovenije sicer le deloma leži na Balkanskem polotoku in tudi ne sodi v Podonavje, vsekakor pa je igral pomembno vlogo v vseh zgodovinskih obdobjih: čezenj je vodila prazgodovinska jantarjeva pot, po kateri je potekalo trgovanje in menjavanje dobrin še v rimski čas, postal je odskočnica za rimsko osvajanje Podonavja, ne nazadnje je Slovenija bila prizorišče bojev in vdorov germanskih plemen, ki so poskušali doseči Italijo.

V uvodnem članku "*Balkanarchäologie*" – *Spiegel der Zeitgeschichte* Félix Teichner poda kulturnozgodovinsko sliko Balkanskega polotoka v interesu evropskih velesil 19. stoletja. Njegova geografska zamejitev Balkanskega polotoka je, v nasprotju z zamejitev Leszka Mrozewicza (glej v nadaljevanju), popolnoma zgrešena, saj Ljubljanske kotline nikakor ne moremo prištevati k Balkanu. Na podlagi izbora nekaterih pomembnih osebnosti, povezanih z balkanskim prostorom (Luigi Marsigli, Felix Philipp Kanitz, Arthur John Evans, Karl Dežman, Walter Schmid, Carl Patsch), so omenjena geografska, naravoslovna in arheološka dognanja od 17. pa vse do začetka 20. stoletja. Karl Dežman v članku zaseda mesto pionirja evropske podvodne arheologije, saj je ob pomoči potapljačev avstrijsko-madžarske vojaške marine iz Pulja pregledal korito Ljubljanice pri Dolgih njivah. Prav tako nezanevarljiv je Dežmanov prispevek k raziskovanju Ljubljanskega barja in odkritju barjanskih kolišč leta 1875, kar Teichner omeni zgolj mimogrede. S stališča rimske arheologije slovenskega prostora je prav tako pomembna vloga Walterja Šmida kot direktorja Narodnega muzeja (zapisan kot Walter Franz Schmid, tudi Šmid), ki je spodbujal izkopavanja antične Emone in Navporta. Obema je Teichner posvetil poglavje: *Dragotin Dežman / Karl Deschmann (1821–1889) und Franz Schmid (1875–1951)*.

Predmet prispevka *A new perspective on the Neolithic settlement and economic patterns in the Middle Morava Valley emerging from the renewed archaeological research* avtoric Olge Perić, Đurđe Obradović in Ivane Stojanović je pregled raziskav neolitskih naselbin in ekonomije v osrednji dolini reke Morave. Neolitske študije so se na Balkanu z novimi terenskimi pregledi, izkopavanji in geofizikalnimi raziskavami silno razmahnile. Z delnimi izkopavanji, gradivom ter botaničnimi in zoološkim raziskavami je bilo kartiranih 84 najdišč, po najdbah so bila uvrščena v kulturi Starčevo in Vinča, hkrati so avtorice poskušale prikazati, ali je možno govoriti o koncentraciji poselitve na določenih odsekih doline Morave v posameznem obdobju.